

1382. — 19 с.; *Писларий И. А.* Курганы многоваликовой керамики Восточной Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1983. — 22 с.; *Шапошникова О. Г.* Племена культуры многоваликовой керамики // История УССР: В 10 т. Киев, 1981. — Т. 1. — С. 111—112.

¹³ *Дунявина В. М., Дергачев В. А.* Указ. соч. — С. 68.

¹⁴ *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы. — Киев, 1982. — С. 25.

¹⁵ *Братченко С. Н.* Нижнее Подонье... — С. 117.

¹⁶ *Братченко С. Н.* К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. — Киев, 1977. — С. 23.

¹⁷ *Братченко С. Н.* К вопросу о сложении... — С. 35; *Братченко С. Н.* Культура многоваликовой керамики // Археология Украинской ССР. — Киев, 1985. — Т. 1. — С. 456—458.

¹⁸ *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Киев, 1977. — 43 с.; *Березанская С. С.* Основные результаты изучения культуры многоваликовой керамики // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. — Донецк, 1979. — С. 4—6.

¹⁹ *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы. — 210 с.

²⁰ Там же. — С. 22—23.

²¹ *Каменецкий И. С.* Археологическая культура — ее определение и интерпретация // СА. — 1970. — № 2. — С. 29.

²² *Березанская С. С.* Основные результаты... — С. 4.

²³ Там же. — С. 31.

²⁴ Там же. — С. 36.

²⁵ *Писларий И. А.* Культура многоваликовой керамики... — С. 20.

²⁶ *Кондаков В. Н.* Введение в логику. — М., 1967. — С. 255.

²⁷ *Братченко С. Н.* К вопросу о сложении... — С. 23.

О. О. ЯНЕВИЧ

Етапи розвитку культури Кукрек в Криму

Проблема Кукрек — одна з найскладніших проблем південно-західного мезоліту і неоліту європейської частини СРСР¹. Результати останніх досліджень поряд із розв'язанням загальних питань виявили великий хронологічний діапазон існування пам'яток із кукрекськими рисами, що включає пізній палеоліт, мезоліт і неоліт². Значно збільшилась кількість кукрекських стоянок в Північно-Західному Причорномор'ї, Рівнинному та Гірському Криму, Приазов'ї, Надпоріжжі, Українському Поліссі³. При вивченні їх крем'яних комплексів виявилися значні відмінності за складом знахідок. Різномасштабність пам'яток, територія їх поширення та відміни в складі крем'яного інвентаря не дають можливості об'єднувати кукрекські пам'ятки в одну археологічну культуру. Отже, на сучасному рівні вивчення, на нашу думку, слід використовувати термін «пам'ятки кукрекської культурної традиції». Він фіксує лише певну єдність засобів обробки кременю і набору знарядь стоянок, не розкриваючи її причин, які, безсумнівно, будуть відрізнятися в кожному конкретному випадку.

Складову частину проблеми Кукрек становлять питання, пов'язані з його розвитком у Криму. Перша пам'ятка кукрекської культурної традиції — епонімна стоянка Кукрек — була досліджена Г. А. Бонч-Осмоловським ще в 1926—1927 рр. Своєрідність комплексу дала змогу досліднику виділити специфічні типи знарядь (кукрекські вкладиші, різні кукрекського типу та ін.). Але разом з тим Г. А. Бонч-Осмоловський розглядав Кукрек як хронологічний етап у розвитку тарденуазької стадії⁴.

Останнім часом дослідженнями Ю. Г. Колосова, Л. Г. Мацкевого та А. О. Щепинського виявлено близько 20 стоянок кукрекської культурної традиції (Кукрек, Су-Ат III, Ала-Чук, Балін-Кош, Олексіївська Засуха, Ішунська, Долинка, Мартинівка, Фронтове I, III, Олексіївка та ін.)⁵ у гірській та рівнинній частинах Криму. В літературі вже став традиційним запропонований Д. Я. Телегіним та Ю. Г. Ко-

лосовим поділ мезолітичних та неолітичних стоянок Криму на степову та гірську групи⁶. Датовано ряд пам'яток та встановлено їх культурно-історичну належність, зокрема мезолітичний вік стоянки Кукрек і неолітичний — стоянок Су-Ат III, Олексіївська Засуха, Ішунська, Долинка, Мартинівка та ін.⁷

Однак нечисленність кукрекських матеріалів, особливо з ранніх стоянок, не дозволила поставити питання про їх еволюцію. Кримські кукрекські пам'ятки розглядалися як єдина група і відносилися до мезоліту (Д. Я. Телегін, Л. Г. Мацкевой) або неоліту (Ю. Г. Колосов, В. М. Даниленко)⁸. Зростання джерельної бази за рахунок ранньокукрекських комплексів Вишенне I, Іванівка, Домчі-Кая дало можливість уточнити хронологічні рамки пам'яток кукрекської культурної традиції в Криму, встановити основні етапи їх розвитку, а також розкрити причини співіснування кукрекського населення з мезолітичним населенням Гірського Криму.

На основі даних абсолютної хронології, стратиграфії та статистико-технологічного аналізу крем'яного інвентаря кримських стоянок кукрекської культурної традиції в їх розвитку можна виділити три основні хронологічні етапи.

Перший етап представлений поки що однією стоянкою — Вишенне I (нижній шар), яка знаходиться в 2 км на південь від с. Вишенне Білогірського району, на ділянці першої надзаплавної тераси р. Біюк-Карасу. Пам'ятка має три культурних шари: епохи бронзи, верхній та нижній кукрекські. Знахідки нижнього шару представлені виробами з кременю та кістки. Колекція крем'яних виробів нараховує 954 екз., в тому числі 72 з вторинною обробкою (табл. 1).

Нуклеуси для пластин (6 екз.) — одноплосинні, з яких три типово олівцеподібні (рис. 1, 18, 19) та три близьких до них, пірамідальних з негативами скелотих пластин з одного чи двох боків (рис. 1, 17). Ще три аморфних нуклеуси служили для здобуття відщепів.

У мікролітичний ансамбль входять граветоподібне вістря з ретушованим одним краєм (рис. 1, 8), уламок трикутника з ретушшю по одному краю та основі (рис. 1, 4), уламок пластинки з притупленим краєм (рис. 1, 5), дві типово кукрекські мікропластинки зі скошеним та масивна з навскіс зрізаними кінцями (рис. 1, 9). Серією з дев'яти виробів представлені вкладиші кукрекського типу (рис. 1, 1—3, 6, 7), виготовлені на широких та масивних пластинах. Середня ширина їх дорівнює 15,7 мм. Всі скребки та різці виготовлено на відщепі та уламках кременю. Серед скребків (9) домінують кінцеві (рис. 1, 11, 12) (4), підокруглі (3), округлих немає. Цікаві два скребки, які мають по два ретушованих краї, що утворюють прямий кут. Різці (19) переважають над скребками. Вони типово кукрекські, часто мають по кілька робочих кромки з двома, трьома або чотирма різцевими сколами (рис. 1, 10, 13—15). Техніка оформлення різцевого сколу різна. Домінують різці з робочим краєм, утвореним ретушшю та різцевим сколом (рис. 1, 13, 15), менше з різцевим сколом, знятим з природньої площадки (рис. 1, 10) або з попереднього різцевого сколу. Різець на ножеподібній пластині лише один — кутовий.

Привертають увагу і вперше знайдені на кукрекських пам'ятках чотири сокири, виготовлені на масивних сколах за допомогою крутої ретуші по краях. Робочі леза підправлені похилою ретушшю на спинці (рис. 1, 16). Функцію виробів як рублячих знарядь визначила Г. В. Сапожникова*. На стоянці трапилися також пластини та відщепи з ретушшю та виїмками, відбійники, ретушери тощо. Виробів з кістки небагато: наконечник з одним пазом для вкладишів та два ретушери.

Належність комплексу нижнього шару стоянки Вишенне I до кукрекських пам'яток безсумнівна, йому притаманні всі їх риси: ви-

* Користуючись нагодою, щиро дякуємо Г. В. Сапожниковій за визначення функцій знарядь.

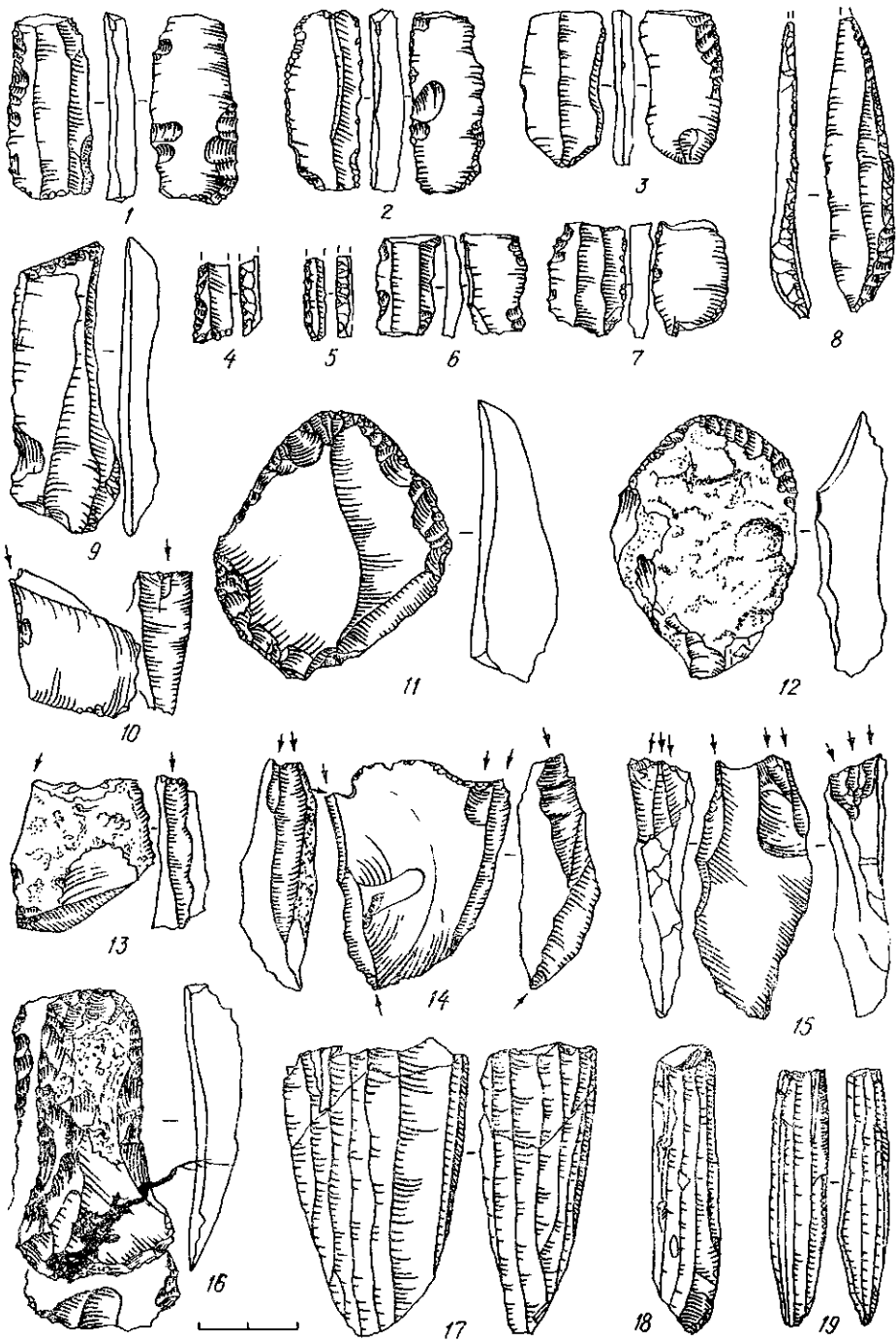

Рис. 1. Вишенце 1 (нижній шар). Крем'яний інвентар (1—19).

сокорозвинута техніка сколювання мікропластин, що базується на олівцеподібному нуклеусі, кукрекські вкладиші, різці, скребки на відщепі і т. д. Але цей комплекс не має повних аналогій з жодною з кукрекських стоянок. Він належить до раннього мезоліту, що підтверджується перекриттям нижнього кукрекського шару шаром, аналогічним або дещо більш розвиненим, ніж комплекс стоянки Кукрек, загальновизнане датування якого — середина — друга половина мезоліту⁹. На ранньомезолітичний вік нижнього шару вказують та-

Таблиця 1. Крем'яний інвентар стоянок Вишенне I (нижній шар 1), Домчі-Кая (2), Іванівка (3), Олексіївська Засуха (4), Фронтове III (5)

Виріб (тип та підтип)	1	2	3	4	5
Нуклеуси	9	9	66	9	12
Нуклеуси пірамідальні	3	3	36	7	10
Нуклеуси олівцеподібні	3	3	7	—	—
Нуклеуси призматичні	—	1	9	—	2
Нуклеуси аморфні	3	2	11	2	—
Рибристі сколи	6	9	5	29	5
Сколи підживлення	7	4	4	39	5
Пластини	102	456	385	727	194
Відщепи, уламки	78	772	765	437	280
Вироби з вторинною обробкою	72	179	153	322	—
Трапеції	—	—	—	33	19
з пласкою ретушю	—	—	—	7	4
з притуплюючою ретушю (в тому числі типу Олексіївської Засухи)	—	—	—	26/9	15/1
Сегменти	—	1	—	5	5
з пласкою ретушю	—	—	—	2	1
з притуплюючою ретушю	—	1	—	3	4
Трикутники	—	—	—	1	1
Вістря з «мікрорізцевим» сколом «Мікрорізці»	—	—	—	2	1
Мікроліти з притупленим краєм	3	4	10	14	3
Пластинки зі скошеним кінцем	2	13	3	1	1
Вкладнішні кукрекського типу	9	23	17	15	6
Свердла	—	7	—	6	2
Скребки	9	15	19	37	56
на пластинях кінцеві	—	3	—	9	16
на відщепах кінцеві	4	2	3	14	17
підокруглі	3	6	8	8	15
округлі	—	4	8	3	4
з прямим кутом	2	—	—	—	—
з ретушю по периметру	—	—	—	3	4
Різці	19	38	34	38	18
на відщепах	18	35	31	30	13
на пластинях кутові	1	2	3	7	4
на пластинях бокові	—	1	—	1	1
на пластинях серединні	—	—	—	—	—
Пластини з ретушю та виїмками	22	67	44	124	162
Відщепи з ретушю та виїмками	3	11	26	19	7
Сокири	4	—	—	—	—
Сколи різцеві	4	25	6	18	6
Всього кременю	954	1454	1384	5315	707

кож наявність в наборі знярядь архаїчного граветоїдного вістря, загальний макролітизм комплексу тощо.

Отже, характерні риси крем'яних виробів нижнього шару стоянки Вишенне I такі: 1. Нуклеуси для пластин, лише олівцеподібні та пірамідальні (50% кожний тип). Для одержання відщепів служили аморфні ядрища (близько 30% загальної кількості нуклеусів). Індекс пластинчастості комплексу — 14,7%. 2. Зняряддя представлені кукрекськими типами. Інокультурні впливи відсутні. 3. В мікронаборі домінують вкладнішні кукрекського типу, вони складають 12,5% знярядь. Мікропластини зі скошеним кінцем небагато — 2,7% знярядь. Є масивна пластина з навскіс зрізаним кінцем. Мікроліти з притупленим краєм архаїчних форм складають 2,7% знярядь. 4. Різці переважають над скребками. 5. Скребки виготовлені виключно на відщепах або сколах. Скребки на ножеподібних пластинях відсутні. 6. Заготовками для різців служили лише масивні відщепи та уламки кременю. 7. Пластини з виїмками морфологічно відрізняються від гірськокримських анкошів. 8. Наявні рублячі зняряддя — сокири (5,5% знярядь комплексу).

Стоянка Вишенне 1 (нижній шар) за своїм часом та за складом інвентаря є найархаїчнішою з усіх відомих в наш час кукрекських пам'яток не тільки в Криму, але й в інших районах поширення культури Кукрек. Характерні риси її комплексу, очевидно, є показниками шойно сформованого культурного явища.

Другий етап представлений стоянками Кукрек, Іванівка та Домчі-Кая. Пам'ятки цього етапу характеризує кукрекський комплекс стоянки Домчі-Кая, яка була відкрита у 1918 р. А. С. Моїсеевим, у 1927 р. досліджувалася О. М. Бадером, а у 1983—1984 рр. — загоном експедиції «Славутич» під керівництвом автора¹⁰. Пам'ятка знаходиться в зоні високогірних луків Кримських гір, на висоті близько 800 м над рівнем моря, біля західного схилу нижнього плато гори Чатир-Даг. На ній зафіксовано чотири культурних шари: епохи бронзи, пізніх неоліту та мезоліту гірсько-кримської культури та кукрекський.

Комплекс кукрекського шару стоянки нараховує 1454 вироби з кременю, в тому числі 179 з вторинною обробкою (табл. 1). Нуклеуси для пластин представлені трьома типами: домінуючими олівцеподібними (рис. 2, 26) та близькими до них одноплосинними пірамідальними (рис. 2, 27, 28) і одним призматичним, також одноплосинним (рис. 2, 29). Індекс пластинчастості комплексу — 39,6%.

Характерний мікролітичний набір комплексу. Він включає численну серію мікропластин зі скошеним кінцем (рис. 2, 1—4), одне вістря і три пластини з притупленим краєм (рис. 2, 5—7) та один видовжений досить масивний сегмент, оформлений притуплюючою ретушшю (рис. 2, 9). Виразну серію з двадцяти двох виробів утворюють вкладиші кукрекського типу (рис. 2, 8, 10—13). Відмінна риса цих виробів — порівняно невеликі розміри.

Скребки комплексу майже всі виготовлені на відщепках. Переважають вироби округлого (рис. 2, 15, 16) та підокруглого (рис. 2, 14, 17) типів, менше кінцевих на відщепках. Скребки на ножеподібних пластинах — поодинокі. Різці в два з половиною рази переважають над скребками. Вони, за винятком лише кількох екземплярів, типово кукрекські, виготовлені на відщепках або уламках кременю (рис. 2, 21—25). Робочі кромки цих виробів оформлені за технікою Кукрек — одним або кількома плоскими різцевими сколами з природньої або підготовленої ретушшю площадки (рис. 2, 21—23). Чимало різців має по кілька робочих кромок. Різці на ножеподібних пластинах поодинокі. Привертають увагу типовий бічний та кутовий різці. Останній використовувався також як кукрекський вкладиш. Серед виробів з вторинною обробкою є сім свердел (рис. 2, 20), пластинки з виїмками та ретушшю (рис. 2, 18, 19), відщепи з ретушшю.

Кукрекський комплекс стоянки Домчі-Кая відноситься до кінця раннього — початку пізнього мезоліту. Підставами для такого визначення є, по-перше, перекриття кукрекського шару шаром, що містить знаряддя пізньомезолітичного, так званого мурзак-кобинського, етапу гірськокримської культури, і, по-друге, — типологічна схожість комплексів Домчі-Кая та Кукрек. На останній стоянці кукрекський шар також перекривається мурзак-кобинським шаром і датується за радіокарбонним методом. Комплекс стоянки Іванівка, представлений піддомним матеріалом, близький до комплексів стоянок Домчі-Кая та Кукрек типологічно¹¹. Таким чином, пам'ятки другого етапу розвитку Кукрек в Криму відносяться до середини — другої половини мезоліту.

Характерними рисами крем'яних комплексів цих стоянок, виділеними на підставі статистико-технологічного аналізу, є: 1. Провідний тип нуклеусів — пірамідальний (45—50% всіх нуклеусів для пластин), дещо менше призматичних (30—37%), олівцеподібні становлять близько 15%. Складовою частиною нуклеусів є аморфні ядрища, які служили для сколювання відщепів (близько 30% загальної кількості нуклеусів). Індекс пластинчастості комплексів — 34—40%. 2. Вироби з вторинною обробкою представлені кукрекськими типами. Сліди іно-

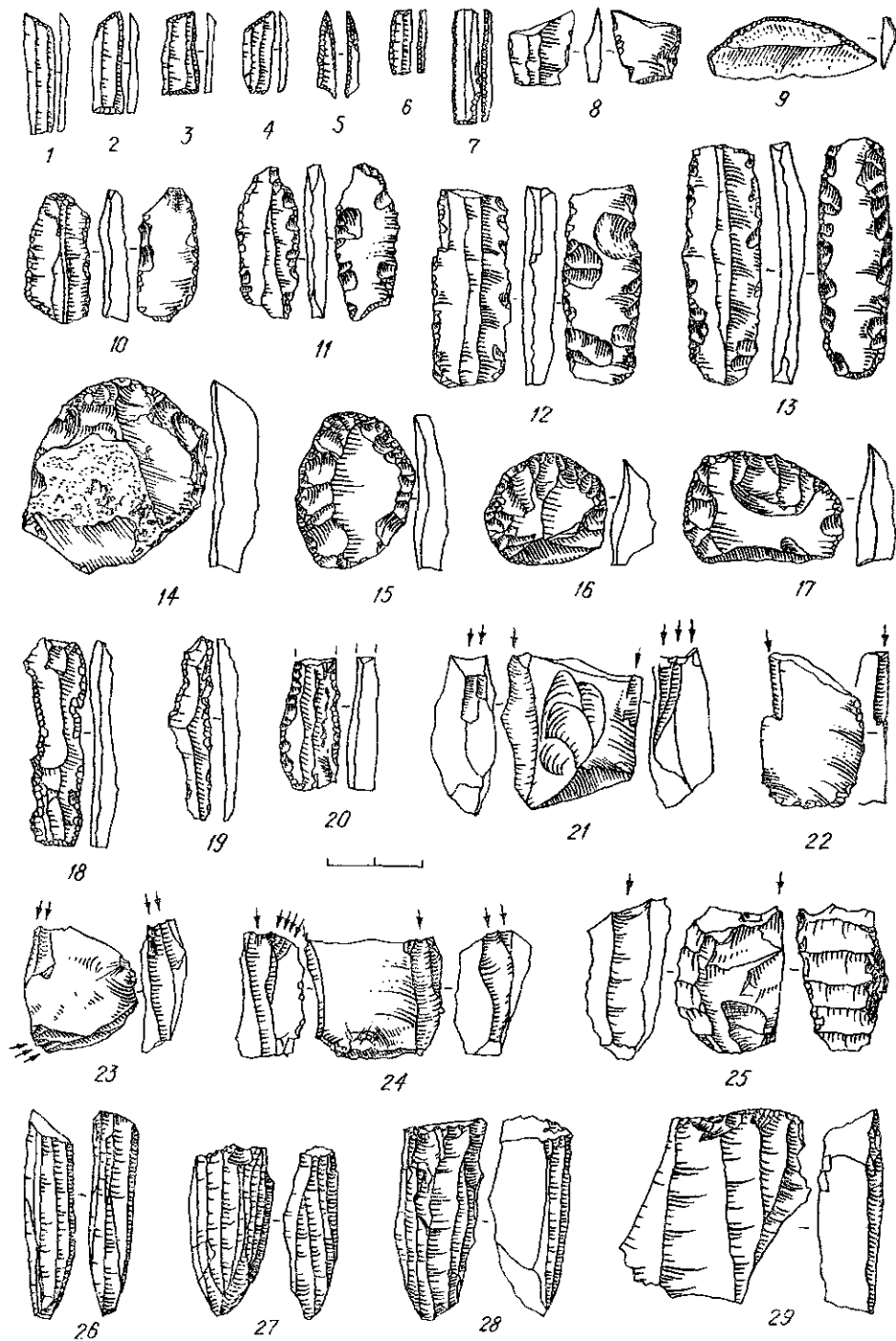

Рис. 2. Домчі-Кая (кукрекський шар). Крем'яний інвентар (1—29).

культурних впливів незначні. 3. Серед мікронарядь провідне місце займають вкладиші кукрекського типу, питома вага яких 11—14%, мікропластинок зі скошеним кінцем — 2—3%, мікролітів з притупленим краєм — 2—6%. Геометричні мікроліти і вироби «мікрорізевої» техніки відсутні. 4. Одна з характерних рис комплексів — переважання різців над скребками, типове явище для ранніх кукрекських стоянок. 5. Скребки масивні, виключно на відщеплах, мікроскребки відсутні. 6. Переважна більшість різців також виготовлена на відщеплах. Різці

на пластинах становлять лише 1/10 частину всіх різців. 7. Пластини з виїмками — типowo гірськокримські, з крутою ретушшю, що глибоко врізається в заготовку.

Отже, пам'ятки другого етапу за рівнем розвинутої техніки одержання мікропластин та загальним співвідношенням кукрекських типів знарядь характеризують розвинений Кукрек.

До третього етапу належать стоянки Олексіївська Засуха, Су-Ат III, Ала-Чук, Долинка, Ішунська, Мартинівка, Фронтowe I, III та ін. Типовим для пам'яток цього етапу є комплекс стоянки Олексіївська Засуха, яка знаходиться в степовій частині Криму, на мисі лівого берега р. Сухий Індол, при впадінні її в оз. Сиваш. Вона була відкрита та досліджена Ю. Г. Колосовим у 1954—1960 рр.¹² Культурний шар зруйновано. Крем'яний інвентар стоянки — різночасовий, більшість якого належить до кукрекського комплексу, трохи кременю та кераміка — до епохи бронзи (табл. 1).

Нуклеуси кукрекського комплексу — всі для мікропластин, одноплосинні пірамідальні, як косоплосинні, так і ортогнатні (рис. 3, 28—30). Мікронабір кукрекського комплексу представлений геометричними мікролітами, вістрями з «мікрорізцевим» сколом, мікролітами з притупленим краєм, пластинкою зі скошеним кінцем. Геометричні мікроліти оброблені переважно притуплюючою ретушшю (рис. 4, 1—30). Привертає увагу група з дев'яти низьких трапецій на мікропластинах. За своїми обрисами вони близькі до прямокутників. Більшість з таких трапецій мають виїмки на верхній основі (рис. 4, 18—24). Значно менше геометричних мікролітів, оброблених плоскою ретушшю. Це п'ять трапецій зі струганою спинкою (рис. 4, 1—3) і два сегменти з плоскою підрацьованою вершиною (рис. 4, 29, 30), один з них з двобічною ретушшю (рис. 4, 29). Цікаві два вістря з «мікрорізцевим» сколом (рис. 4, 41, 43) і серія відходів виробництва: «мікрорізці», «мікрорізець» — підставка, ромбоподібний «мікрорізець» та ін. (рис. 4, 43, 44—46). Мікроліти з притупленим краєм представлені переважно пластинками і в меншій кількості — вістрями (рис. 4, 31—39). Вкладишів кукрекського типу — 15 (рис. 4, 47—56). Вони відносно невеликі, середня ширина пластин, на яких вони виготовлені, — 13,5 мм.

Скребки стоянок виготовлені переважно на відщепках. Домінують кінцеві, менше підокруглих і округлих (рис. 3, 7—13). Всі скребки на ножеподібних пластинах — кінцеві (рис. 3, 1—6), один з них — подвійний (рис. 3, 4). Варта уваги група невеличких скребків з ретушшю по всьому периметру та з виділеним носиком (рис. 3, 14—16). Серед різців переважна більшість типowo кукрекських, оформлених широкими сколами на відщепках та уламках (рис. 3, 20—26), для кількох характерний типowo кукрекський засіб — різцевий скол наносився з попереднього різцевого сколу (рис. 3, 23). Близько третини всіх різців становлять різці на ножеподібних пластинах — кутові чи бокові (рис. 3, 17—19, 27).

На ряді пам'яток третього етапу трапилася кераміка. Посуд із Фронтowego I і Мартинівки мав як кругле дно, так і плоске. Домішки в тісті різні: зерна кварцу, товчена черепашка, рослинні. Орнаментация: відбитки зубчастого штампа, ямкові наколи, лінії¹³. На більшості стоянок цього етапу кераміка не збереглася, що характерно для неолітичних стоянок Криму, і пояснюється, очевидно, низькою якістю тіста та умовами зберігання. Проте знахідки на всіх стоянках таких розвинутих форм геометричних мікролітів, як трапеції з ретушшю, яка заходить на спинку, зі струганою спинкою, сегментів з плоскою вершиною, а також мікроскребків, скребків зі скошеним робочим краєм, тобто знарядь, типових для неоліту Криму¹⁴, не залишають сумніву для датування стоянок третього етапу розвитку культури Кукрек в Криму неолітом.

Спільні риси для крем'яних комплексів стоянок третього етапу розвитку культури Кукрек в Криму такі: 1. Загальна мікролітизація

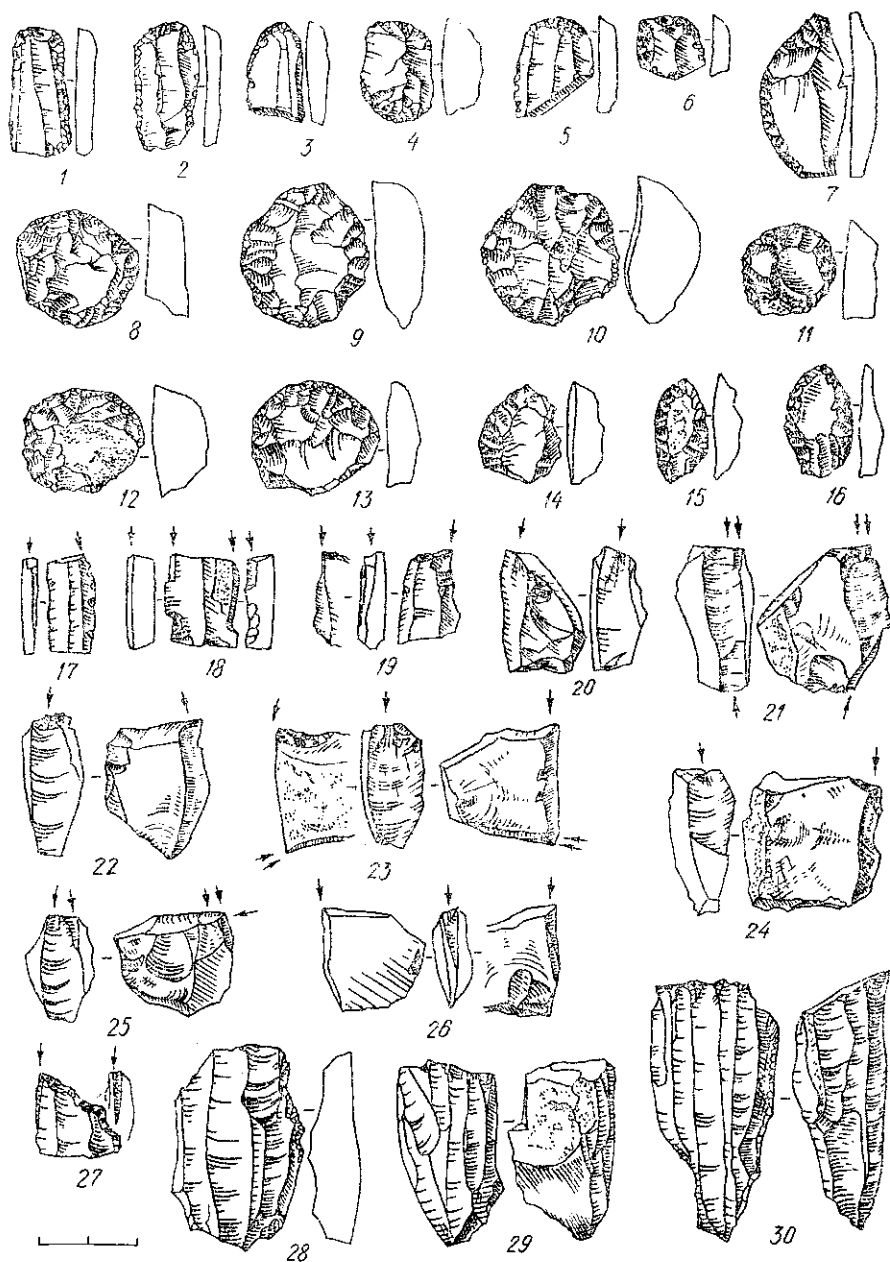

Рис. 3. Олексіївська Засуха. Крем'яний інвентар (1—30).

нуклеусів. Олівцеподібні нуклеуси відсутні, вони замінені мікролітичними односторонніми пірамідальними. Значно зменшується питома вага аморфних нуклеусів, в ряді комплексів вони зникають повністю. Очевидно, це пов'язано із загальною мікролітизацією набору знарядь і зменшенням питомої ваги знарядь, виготовлених на відщепках. Індекс пластинчастості комплексів — 50—60%. 2. Основні типи знарядь підрозділяються на характерні для культури Кукрек (вкладиші кукрекського типу, скребки, різці на відщепках), гірськокримських мезо-неолітичних стоянок (геометричні мікроліти, скребки і різці на ножеподібних пластинах) і мезолітичних культур півночі України (яніславські вістря з «мікрорізцевим» сколом). 3. Значні зміни відбулися в наборі мікрознарядь. Питома вага вкладишів кукрекського типу знижується до 8—2%. Провідною формою стають геометричні мікролі-

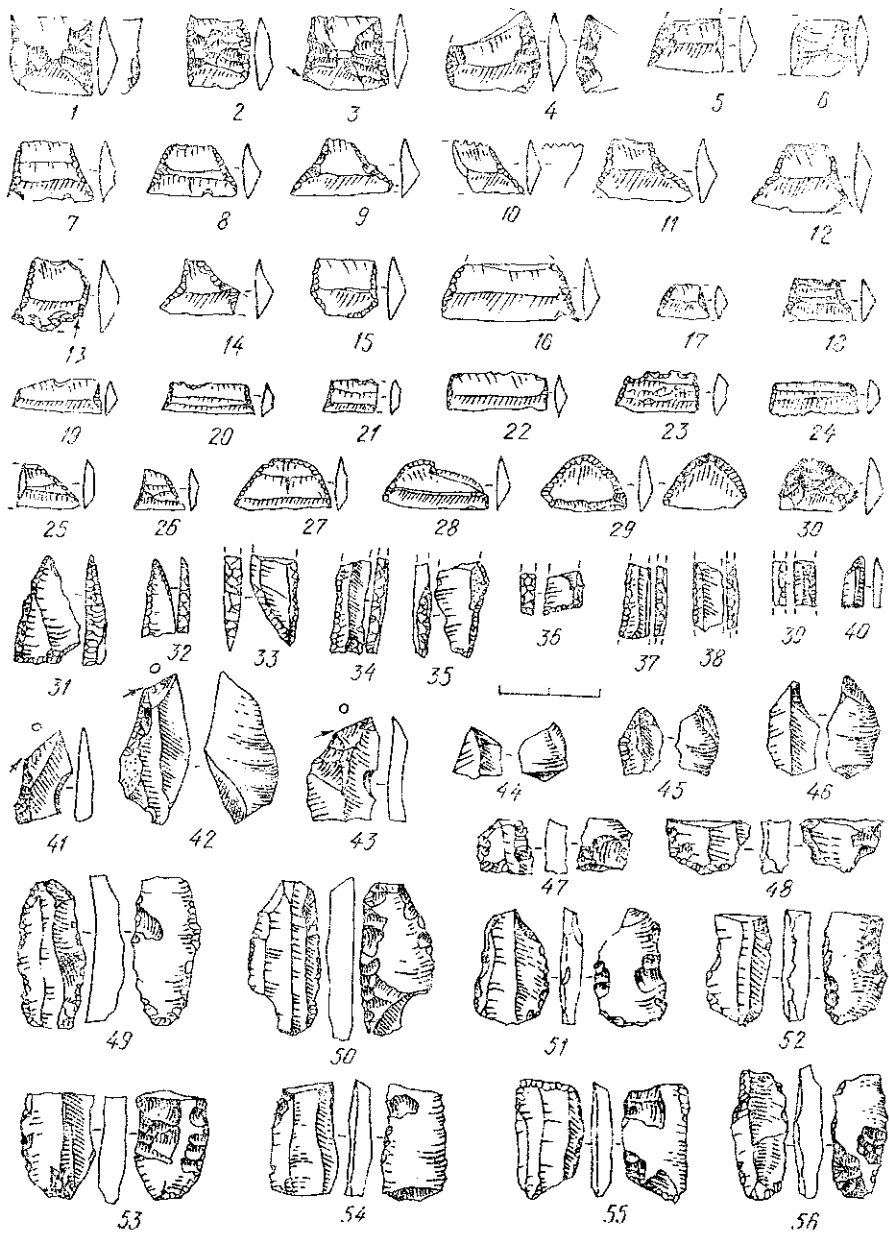

Рис. 4. Олексіївська Засуха. Крем'яний інвентар (1—56).

ти — 14—20%, зростає кількість мікролітів з притупленим краєм, є вістря з «мікрорізцевим» сколом. 4. На відміну від пам'яток попереднього етапу, скребки переважають над різцями. 5. Скребки невеликих розмірів. Складову частину цієї групи знарядь становлять скребки на ножеподібних пластинах (30—40% загальної кількості). 6. Незважаючи на домінування різців на відшепах, значно збільшується (до 30—50%) питома вага різців на ножеподібних пластинах. 7. Пластини з виїмками морфологічно відрізняються від ідентичних виробів зі стоянок попереднього етапу. При виготовленні цих знарядь використовуються більш тонкі ножеподібні пластини, внаслідок цього змінюється характер ретуші, вона стає менш крутою і не так глибоко врізається в заготовку.

Отже, пам'ятки третього етапу розвитку культури Кукрек за типами знарядь та їх співвідношенням істотно відрізняються від пам'я-

ток двох попередніх етапів. Якісно змінився і сам кукрекський компонент. В комплексах третього етапу практично повністю відсутні олівцеподібні нуклеуси. Вони замінюються мікролітичними пірамідальними однобічними. Зменшуються розміри вкладишів кукрекського типу, меншими стають різці і відповідно вужчими різцеві кромки і т. д. Суттєво відрізняються кримські неолітичні пам'ятки кукрекської культурної традиції і від пам'яток сусідніх культур. Насамперед, їх крем'яні комплекси характеризуються специфічним типом геометричних мікролітів, виділеним ще Ю. Г. Колосовим¹⁵. Це низькі видовжені трапеції на мікропластинках, вони не знаходять аналогій ні в більш ранніх кукрекських пам'ятках, ні в сусідніх культурах. Крім того, неолітичні кримські кукрекські пам'ятки відрізняються від пам'яток гірськокримського неоліту наявністю яніславицького компонента, а від ранніх пам'яток сурської культури та неолітичних шарів Кам'яної Могили — розвиненим геометричним комплексом. З пізніми сурськими пам'ятками відміни стають ще істотнішими. Значні відмінності крем'яного інвентаря кримських неолітичних стоянок кукрекської культурної традиції, що роблять їх своєрідними за відношенням як до більш ранніх кукрекських пам'яток, так і до пам'яток сусідніх синхронних культур, а також наявність у них чіткого ареалу, що включає степову частину Криму та яйли; зміни господарської діяльності населення, яке залишило їх, тобто перехід до тваринництва, дають підстави вважати, що з часом ці пам'ятки будуть виділені в окрему археологічну культуру.

Нові археологічні матеріали та запропонована схема періодизації пам'яток кукрекської культурної традиції дають можливість повніше зрозуміти суть технологічної системи Кукрек, що, в свою чергу, висвітлює новий аспект його генезису. Приклад розвитку Кукреку в Криму ще раз підтверджує висловлену В. М. Даниленком думку, що загалом набір крем'яних знарядь цієї культури був зумовлений необхідністю виготовляти кістяні наконечники дротиків з вкладишами-мікропластинками¹⁶. Дійсно, мисливська зброя у вигляді кістяного наконечника з пазом є центральною, визначальною ланкою технологічної системи Кукрек. Такі наконечники були знайдені, крім нижнього шару Вишеного I, у Кам'яній Могилі, Ігрени 8, Мирному. На отримання вкладишів для такого наконечника з пазом було орієнтовано сколювання мікропластин з олівцеподібних та пірамідальних нуклеусів. З обробкою самого наконечника, мабуть, пов'язана велика кількість специфічних кукрекських різців з широкою робочою кромкою для стругання плоских поверхней та вкладиші кукрекського типу, які визначені Г. В. Сапожниковою як стругальні ножі по кістці та дереву.

Отже, беручи до уваги ранньомезолітичний вік нижнього шару Вишеного I, де Кукрек існує як цілком сформоване, стале явище, генетичну основу його слід шукати в пізньопалеолітичних культурах, де визначну роль відігравав кістяний наконечник, тобто в культурах мисливців на бізона Північного Причорномор'я. Іншим видом мисливського спорядження в цих культурах були мікроліти з притупленим краєм, більшість з яких не могла застосовуватися самостійно, а являлась вкладишами складових мисливських знарядь¹⁷. До кістяних наконечників, які мали мілкі пази, в яких вкладиші не могли втриматись, мікроліти з притупленим краєм кріпились за допомогою різних смол. У такий самий спосіб кріпились, мабуть, мікроліти і до кістяних наконечників без паза. Про широке застосування смол для закріплення мікролітів, в тому числі і для наконечників без паза, свідчать численні як етнографічні, так і археологічні матеріали¹⁸.

Кістяний наконечник без паза і мікроліти з притупленим краєм були двома взаємопов'язаними елементами єдиного цілого, мисливської зброї, що взаємообумовлювали розвиток один одного. З одного боку, потреба в правильному, уніфікованому вкладиші до наконечника призвела через вдосконалення техніки розколювання кременю до отримання правильної мікропластинки, що робило зайвим притуплювання

її краю, тобто вторинну стандартизацію. В свою чергу, наявність правильної мікропластини-вкладиша без притупленого краю потребувала вдосконалення її кріплення з наконечником, що було вирішено появою паза. Таким чином, технологічна система Кукрек з основним елементом — кістяним наконечником з пазом і мікропластинами-вкладишами до нього є результатом розвитку системи мисливської зброї пізньопалеолітичних культур Північного Причорномор'я, тобто кістяного наконечника без паза і мікролітів з притупленим краєм як вкладишів до нього.

Фауністичні дані та ареал стоянок кукрекської культурної традиції дають змогу встановити причини їх довгого співіснування протягом мезоліту і неоліту зі стоянками гірськокримської культурної традиції. Основну роль у господарстві обох груп населення як в мезоліті, так і в неоліті, відігравало полювання. Так, остеологічні матеріали гірськокримських і кукрекських стоянок свідчать, що основним об'єктом полювання гірськокримського населення були кабан, косуля і благородний олень, в той час як кукрекського — кінь, осел, тур, зубр¹⁹. Розрізняються також одомашнені в неоліті види тварин. На гірськокримських пам'ятках це домашня свиня і тільки в поодиноких екземплярах домашній бик, а на пам'ятках кукрекської культурної традиції — велика рогата худоба при повній відсутності домашньої свині²⁰.

Відповідають основним промисловим тваринам і ареали пам'яток. Кукрекські стоянки розміщені лише в зонах степу рівнинного Криму, а також субальпійських луків і лукових степів яйл, які й в середньому голоцені також були безлісими. Гірськокримські — в гірській лісовій зоні і на яйлах.

Таким чином, тривале співіснування в Криму протягом мезоліту і неоліту пам'яток гірськокримської і кукрекської традицій зумовлено певними традиціями в господарстві населення, яке залишило їх. Очевидно, спеціалізація в експлуатації окремого природного середовища, насамперед полювання на певні види тварин, а згодом розведення деяких з них, стало стабілізуючим фактором основних культурних традицій кукрекського і гірськокримського населення. Складовою і провідною частиною цих традицій є технологічні, які в археологічному матеріалі виражаються в збереженні основних принципів розколювання кременю і основного набору знарядь.

А. А. ЯНЕВИЧ

Етапы развития культуры Кукрек в Крыму

Резюме

Результаты исследований последних лет, установившие большой хронологический диапазон существования стоянок с кукрекскими чертами от позднего палеолита до неолита включительно, а также значительную территорию распространения, не позволяют объединить все эти стоянки в единую культуру. На современном уровне изученности более точным для всего массива кукрекских стоянок будет термин «памятники кукрекской культурной традиции».

Расширенная база источников позволяет выделить три этапа в развитии памятников кукрекской культурной традиции в Крыму, рассматривавшихся ранее как единая группа. Первый этап представлен стоянкой Вишенное (нижний слой), датированной ранним мезолитом. Ко второму этапу относятся позднемезолитические стоянки типа Кукрек. Третий этап датируется неолитом, он представлен стоянками типа Алексеевской Засухи, которые впоследствии, очевидно, можно будет выделить в отдельную культуру.

¹ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982. — С. 98—100; Станко В. Н. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья. — Киев, 1982. — С. 112—115.

² Телегін Д. Я. Вказ. праця. — С. 118—119; Станко В. Н. Указ. соч. — С. 112; Даниленко В. Н. Неолит Украины. — Киев, 1969. — С. 12, 118; Колосов Ю. Г. Неолит Криму // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 129—135.

³ Телегін Д. Я. Вказ. праця. — С. 98—119; Зализняк Л. Л. О влиянии северо-

причерноморської кукрекської мезолітичної культури на мезоліт Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — Киев, 1972. — С. 5—14.

⁴ *Бонч-Осмоловский Г. А.* Итоги изучения крымского палеолита // Тр. АИЧПЕ. — 1934. — Вып. 5. — С. 165—167.

⁵ *Векилова Е. А.* К вопросу о связях населения на территории Крыма в эпоху мезолита // МИА. — 1966. — № 126. — С. 148—154; *Колосов Ю. Г.* Новые неолитические стоянки Крыма // КСИА АН УССР. — 1957. — Вып. 7. — С. 13—15; *Степаненко В. А.* Кукрекский комплекс стоянки Балин-Кош в Крыму // Новые исследования археологических памятников на Украине. — Киев, 1977. — С. 5—22; *Колосов Ю. Г.* Дослідження післяпалеолітичних стоянок Криму (1958—1959) // Археологія. — 1964. — Т. 16. — О. 228—230; *Щепинский А. А., Черепанова Е. Н.* Северное Присивашье в V—I тыс. до н. э. — Симферополь, 1969. — С. 32—39; *Мацкевой Л. Г.* Мезолит и неолит Восточного Крыма. — Киев, 1977. — С. 19—109.

⁶ *Телегин Д. Я.* Мезолит левобережной Украины и его место в сложении днепродонецкой неолитической культуры // МИА. — 1966. — № 126. — С. 106—107; *Колосов Ю. Г.* Дослідження післяпалеолітичних стоянок... — С. 230.

⁷ *Телегин Д. Я.* Мезолітичні пам'ятки України. — С. 46, 102; *Колосов Ю. Г.* Новые неолитические стоянки... — С. 14; *Колосов Ю. Г.* Разведки памятников неолита и бронзы. — С. 7; *Колосов Ю. Г.* Дослідження післяпалеолітичних стоянок... — С. 228; *Щепинский А. А., Черепанова Е. Н.* Указ. соч. — С. 34.

⁸ *Телегин Д. Я.* Мезолітичні пам'ятки України. — С. 101—102; *Мацкевой Л. Г.* Указ. соч. — С. 149—160; *Колосов Ю. Г.* Неолит Криму. — С. 129, 135—137; *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. — С. 19.

⁹ *Телегин Д. Я.* Мезолітичні пам'ятки. — С. 46, 102; *Станко В. Н.* Мирное : Пробл. мезолита... — С. 112.

¹⁰ *Моисеев А. С.* Предварительный отчет о находках следов каменного века на Яйле и на Южном берегу Крыма // ИТУАК. — 1920. — № 57. — С. 298—299.

¹¹ *Яневич А. А.* Кукрекская стоянка Ивановка в Восточном Крыму // Материалы каменного века на территории Украины. — Киев, 1984. — С. 69—73.

¹² *Колосов Ю. Г.* Разведки памятников неолита... — С. 24—25.

¹³ *Мацкевой Л. Г.* Указ. соч. — С. 79—81; *Щепинский А. А., Черепанова Е. Н.* Указ. соч. — С. 32.

¹⁴ *Бибииков С. Н.* К вопросу о неолите в Крыму // КСИИМК. — 1941. — Вып. 4. — С. 32; *Формозов А. А.* Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа // МИА. — 1963. — № 102. — С. 103.

¹⁵ *Колосов Ю. Г.* Дослідження післяпалеолітичних стоянок... — С. 230.

¹⁶ *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. — С. 10.

¹⁷ *Борисковский П. И.* Палеолит Украины // МИА. — 1953. — № 40. — С. 336—339.

¹⁸ *Нужный Д. Ю.* Об использовании острий и геометрических микролитов. Материалы каменного века на территории Украины. — Киев, 1984. — С. 25, 26; *Кларк Д. Г.* Доисторическая Европа: Экон. очерк. — М., 1953. — С. 33.

¹⁹ *Дмитриева Е. Л.* Фауна крымских стоянок Замиль-Коба II и Таш-Аур I // МИА. — 1960. — № 91, табл. 1. — С. 167—187; *Векилова Е. Н.* Каменный век Крыма: Некоторые итоги и пробл. // МИА. — 1971. — № 173. — С. 124, 125, табл. 2; *Жуков Б. С.* Раскопки и обследование стоянок культуры микролитов на Ай-Петринской яйле в июне 1927 г. // Крым. — 1927. — № 2/41. — С. 102; *Щепинский А. А., Черепанова Е. Н.* Указ. соч. — С. 36, 37; *Мацкевой Л. Г.* Указ. соч. — С. 16, 17. — Табл. 3.

²⁰ *Дмитриева Е. Л.* Указ. соч. — С. 167. — Табл. 1. — С. 168. — Табл. 2; *Щепинский А. А., Черепанова Е. Н.* Указ. соч. — С. 36—38; *Мацкевой Л. Г.* Указ. соч. — С. 16, 17. — Табл. 3.

М. О. ЧМИХОВ

Датування пам'яток мистецтва Передньої Азії III—I тис. до н. е. на основі символів Зодіаку

1
Сонце займало значне місце в світогляді давньої людини, підтвердженням чого є його численні символи, яких, наприклад, лише в збірці Ж. Дешелетта для доби бронзи налічується 27 зразків¹. Сонце було регулятором кліматичних (а внаслідок цього — господарських) сезонів, а його рух став першоосновою для виникнення уявлення про головний для давніх суспільств закон універсального колообігу, Всесвіту, відомого у індійців як дхарма та рта, іранців — аса та арта, греків — рок та тео, слов'ян — ряд, шумерів — ме, єгиптян — маат, китайців — дао².